

بازخوانی کتیبه ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق شیراز

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۴

کد مقاله: ۲۰۸۱۲۶

فاطمه دلشاد^{۱*}

چکیده

کتیبه‌ها و دیوار نوشته‌های هر بنایی می‌تواند اطلاعات قابل توجهی را راجع به دوره، تاریخ آن و کارکرد بنا به ما بدهد. از نوع خط تا محتوای کتیبه، شیوه‌ی تزیینات و شیوه‌ی اجرا، همگی به اهمیت آن می‌افزاید. در این جستار به یکی از کتیبه‌های مسجد جامع عتیق شیراز پرداخته می‌شود، کتیبه‌ای در زیر طاق ایوان جنوبی و رو به قبله که در طول زمان همواره مورد توجه بوده قرار گرفته و بقایای نوشته‌ی آن تا کنون بر پژوهشگران شفاف نشده است که با تحقیق بسیار سعی شده تا از این راز پرده برداشته شود.

واژگان کلیدی: مسجد جامع عتیق شیراز، خدایخانه شیراز، کتیبه ایوان جنوبی، نقاشی روی گچ، خط ثلث.

مساجد قدیمی هر شهر اطلاعات بسیار مفیدی از جغرافیا، اقلیم، معماری، فرهنگ، تاریخ و هنر آن شهر در اختیار ما قرار می دهند زیرا یک نقطه‌ی عطف برای شهر تلقی می‌شدند. همچنین مساجد حکم محوری شهرسازی اسلامی را دارا هستند. فرامین سلاطین، اعیاد، جشن‌ها، اتفاقات مهم و ... همگی در مساجد در منظر مردمان قرار می‌گرفت. همچنین مساجد محل‌های بسیار خوبی برای نوشتن انواع کتیبه‌ها و به یادگار گذاشتن آنها بودند. زیباترین نوع نگارش خط و بهترین شیوه‌های خوشنویسی در مساجد انجام می‌شده است. همچنین در بسیاری از کتیبه‌ها تاریخ آن نیز ذکر شده که این خود بسیار برای ما ارزشمند است و اطلاعات مهمی راجع به معماری و تزیینات آن دوران در اختیار ما می‌گذارد. جستار حاضر راجع به قدیمی‌ترین مسجد شیراز، مسجد جامع عتیق است که حدود ۱۲ قرن یا به عبارت دقیق‌تر حدود ۱۱۶۲ سال تا به امروز قدمت دارد. معنای کتیبه‌ی ایوان جنوبی، مدت‌هاست که به صورت رمز و رازی درآمده، اما نخست به منظور درک بهتر موضوع، پستیده است راجع به اهمیت این مسجد در طول زمان مواردی ارائه گردد.

۲- پیشینه مسجد جامع عتیق شیراز

ابن بلخی در فارسنامه‌ی می‌نویسد: بنای شهر شیراز در سال ۷۴ ه.ق، به دست محمد بن یوسف، برادر یا پسر عم حجّاج، والی عراق صورت گرفت (ابن بلخی، ۱۳۴۳: ۱۷۱). از آغاز شکل‌گیری شهر تا تصرف آن به دست یعقوب لیث صفاری، شیراز به عنوان مرکز ایالت فارس مقرّ والیانی بود که از جانب خلفا مأمور اداره‌ی آن سرزمین می‌شدند (زرکوب شیرازی، ۱۳۳۵: ۲۴). عمرو که پس از یعقوب زمامدار شد، مدتی شیراز را مرکز دولت نیمه‌مستقل خود قرار داد و به تدریج به صورت شهری بزرگ درآمد. از اقدامات ساختمانی عمرو لیث در این شهر، احداث مسجد جمعه در سال ۲۸۱ هجری قمری است. قاضی ناصرالدین بیضاوی که کتاب تاریخ خود را در اواسط قرن هفتم تألیف کرده، به دستور ساختن مسجد عتیق توسط عمرو لیث و چگونگی تهیه چوب‌های آن از باغ‌های بانویی صالحه در سروستان اشاره نموده است. او در تاریخ خود موسوم به نظام‌التواریخ نوشته است که: این مسجد از بنای عمرو لیث است و حکایت شده که چون شروع به ساختن مسجد کرد دستور داد تا چوب‌های مستقیم و هموار را برای آن بیابند، به او اطلاع دادند که زن صالحه‌ی در باغ‌های خود در سروستان چوب‌های صاف و همواری دارد که آنها را از راه حلال بدست آورده است، پس مامورین را فرستاد تا آنها را خریداری کنند. زن دستور داد تا چوب‌ها را بریده حمل نمایند و گفت بعداً در خصوص قیمت آنها مذاکره خواهم کرد. چون آنها را حمل کردند، و ستون‌ها و جرزه‌ها و طبقات را به اتمام رسانیدند، گفت سقف‌ها را هم بیوشانید تا بهای آنها را حساب کنیم. چون تیرها را به کار بردند و سقف‌ها را پوشانیدند، گفت من احتیاجی به پول ندارم زیرا که آنها را در راه خدا داده‌ام، پس قضیه را به عمرو لیث اطلاع دادند و او خشمگین گردید و گفت، یا بهای آنها را بستان و یا آنها را بیرون خواهم آورد. پس آن زن که نامش عتقه (عقیقه) بود به نزد پادشاه رفت و گفت، ای امیر برای چه این مسجد ساختی؟ گفت: برای خدای عزوجل و امید به ثواب و طلب رضای او. زن گفت: من هم امید به رضای خدا و ثواب او دارم، شاه متاثر شد و او را وا گذاشت (دلشاد، ۱۴۰۰: ۳۲).

۳- ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق شیراز

در وسط ضلع جنوبی مسجد، طاقنمای بزرگی است. این ایوان قدیمی‌ترین ایوان مسجد است که تزیینات معرق و نقاشی بر گچ دارد و احتمالاً مربوط به دوره‌ی صفویه است. در این طاقنما، دو قسمت کاشیکاری از قدیم باقیمانده که متأسفانه ناقص است. یکی در بالای در ورودی به شبستان است که کتیبه‌ی بسیار عالی با خط ثلث پیچیده‌ی خیلی زیبا دارد ولی متأسفانه قسمت عمده‌ی آن ریخته است و آنچه از آن باقیمانده و می‌توان خواند چنین است: (بهروزی، ۱۳۴۹: ۳۴). در این قسمت و ایوان مرتفع سه کتیبه وجود دارد که آنها به ترتیب بیان می‌شوند:

۱-۳- کتیبه اول

موقعیت کتیبه: قاب بالای پیشانی درب ورودی شبستان جنوبی
تاریخ کتیبه: این کتیبه مربوط به زمان سلطنت شاه طهماسب صفوی است.
خط کتیبه: ثلث
فن اجرا: کاشی معرق
نام کاتب: ندارد.

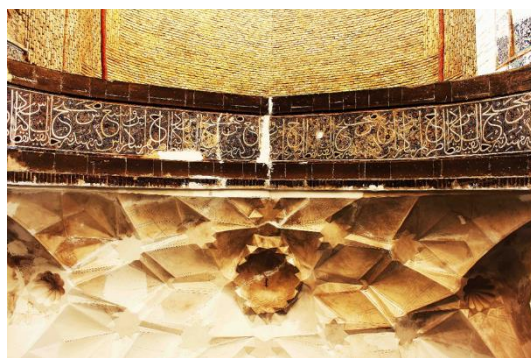
متن کتیبه اول: و القاهر الاکاسره ایام قیاصرتها و خلدالله باب سیادته العظمی (... عدالته الکبرا (... راح الجنان و روح الجنان و هو ذوالقدر الرفیع الذی ترفع برفع ایوان العدالت و الاحسان العادل الذی یحکم بحکم (...).
ترجمه‌ی کتیبه‌ی اول: معنای کلی این کتیبه دعایی است برای شاه و از خدا خواسته که باب حاکمیت عظیم خود را برای او جاودانه کند.

یکدیگر بر کرسی مجزا بیفتند، اما آنچه مسلم است این است که بر یک کرسی ترتیب و نظم کلمات در هم نخواهد ریخت (قلیچ-خانی، ۱۳۹۰: ۲۹۷ و ۲۹۸).

شکل ۲- ایوان جنوبی، کتیبه زیر تویزه، تکنیک ترکیبی خط و نقاشی بر گچ (مأخذ: دلشاد، ۱۴۰۰)

شکل ۳- ایوان جنوبی، خط و نقاشی روی گچ (مأخذ: دلشاد، ۱۴۰۰)

موضوع مهم درباره‌ی این کتیبه آن است که متن چند بار تکرار شده و این کار در کتیبه‌های ثلث غیرمعمول است. شیوه‌ی اجرای این اثر به روش نقاشی بر گچ است و فضای بین نوشته‌ها نیز به همراه تزیینات گیاهی رنگ آمیزی شده است. اگرچه تاریخ نگارش، نام کاتب و آغاز و انجام این کتیبه را به علت ریختگی نمی‌دانیم، اما شاید بتوان زمان ساخت آن را به حدود اواخر سده‌ی هشتم و اوایل سده‌ی نهم نسبت داد، زیرا که شیوه‌ی خط ثلث به کار رفته در این کتیبه شبیه به آثار هنرمندان کتیبه‌نگار این دوره می‌باشد. به این صورت که الف‌ها و حروف عمودی نسبتاً بلند نوشته شده و ترکیب بندی آن در دو طبقه استوار است اما کرسی سطر بالا کمی نامرتب‌تر است. این شیوه‌ی ترکیب‌بندی در سده‌ی هشتم بسیار رواج داشت. نمونه‌های مشابه این ترکیب‌بندی را در دوره‌های بعد نیز می‌توان دید اما شیوه‌ی کتابت مفردات و کشیدگی الف‌ها نشاندهنده‌ی روش کار هنرمندان سده‌ی هشتم و نهم هجری قمری است. همچنین دلیلی بر این ادعاست که شیوه‌ی فنی اجرای این اثر به روش نقاشی روی گچ بوده و این شیوه معمول اجرای کتیبه‌ها در سده‌ی هفتم و هشتم هجری قمری است چنان که کتیبه‌ی بناهایی همچون گنبد سلطانیه (۷۱۰ هجری قمری) و مدرسه رکنیه در یزد (حدود نیمه‌ی نخست سده‌ی هشت هجری قمری) نیز به این روش اجرا شده است (صحراگرد و شیرازی، ۱۳۸۹: ۵۴).

۴- بازخوانی حاضر

"طرح هر اساس کریاس وسیع که مهندس تیز حدت صحیح القیاس نقطادکه" و سپس دوباره با توجه بیشتر به نظر رسید که منظور نگارنده از کلمه‌ی "حدت"، کلمه‌ی "احداث" بوده که نگارنده احتمالاً به خاطر شلوغی کتیبه از نوشتن آن خودداری کرده و از حروف کلمه‌ی "القیاس" یعنی "ا" و "ل" وام و کمک گرفته است.

شکل ۴- درج کلمه حدث و القیاس در کتیبه (مأخذ: دلشاد، ۱۴۰۰)

پس دوباره کتیبه را بازخوانی شد این بار بدین صورت: "طرح هر اساس کریاس وسیع که مهندس تیز احداث صحیح القیاس ذنقطاکه" یا حتی با جابه‌جایی کلمات آن را این‌گونه نیز می‌توان خواند: "نقطاذکه طرح هر اساس وسیع کریاس، که مهندس صحیح القیاس تیز احداث".

۵- معناسناسی واژه به واژه کتیبه مورد پژوهش

- ۱- حدث: اگر این کلمه به همین صورت "حدث" خوانده شود یا آن را "احداث" بخوانیم، باز هم به نظر من از معنای آن نمی‌کاهد چرا که حدث ریشه‌ی کلمه‌ی احداث است.
  - ۲- طرح: ایده یا پیشنهادی است که به صورت مجموعه‌ای از کارها و عملیات مطرح می‌شود.
  - ۳- اساس: پایه
  - ۴- کریاس: در معماری به هشتی ورودی گفته می‌شود، آستانه، درگاه، (محتمل بر ورودی است).
  - ۵- وسیع: بزرگ، فراخ
  - ۶- مهندس: کسی که با هندسه و معماری آشنایی دارد و کار او ساختن ابنیه است.
  - ۷- تیز: سریع
  - ۸- تیز احداث: {کسی که} سریع می‌سازد.
- صحیح القیاس: درست مقیاس، (صفتی است برای مهندس به این معنا: مهندسی که مقیاس‌هایش درست است).
 نقطاذکه (ذنقطاکه): به نظر می‌رسد تاریخ کتیبه باشد، اگر حروف این کلمه را بر اساس حروف ابجد بزرگ با هم جمع کنیم، عدد ۸۸۵ به دست می‌آید که اگر این کلمه سال نگارش کتیبه باشد، ترتیب حروف و خوانش آن مهم نیست، چراکه معنای خاصی را نمی‌رساند و فقط صرفاً جمع حروف آن به ابجد کبیر مد نظر کتیبه‌نویس بوده است.

۶- معنای کتیبه

در نتیجه چنین به نظر می‌رسد که معنای کل جمله چنین است: طرح اساس هر هشتی بزرگ را مهندسی که با مقیاس درست کار می‌کند و سریع احداث می‌کند، ریخته است، ۸۸۵ (طرح اساس هر ورودی بزرگ را مهندسی طراحی کرده است که با مقیاس درست به سرعت آن را می‌سازد، ۸۸۵). نکته‌ی دیگر این کتیبه تعداد تکرار این عبارت است. این عبارت ۶ بار تکرار شده است و مسجد جامع عتیق شیراز هم شش ورودی دارد. احتمال دارد که این دو با هم متناظر باشند و منظور مهندس مسجد از ۶ بار تکرار کردن این عبارت، شش ورودی و درگاه بوده باشد.

۷- نتیجه‌گیری

کوشش این مقاله بر بررسی کتیبه‌ی ایوان جنوبی شبستان مسجد عتیق شیراز است. کتیبه‌ای که سالهاست پژوهشگران گمان می‌کنند که معنای خاصی ندارد اما این کتیبه از دیدگاه نگارنده نمی‌توانست بی‌معنی باشد چرا که در مهم‌ترین و قدیمی‌ترین ایوان مسجد و گلوگاه ورودی آن جای دارد. این ایوان به یک شبستان بزرگ باز می‌شود و روبروی آن چند تویزه‌ی مرتفع قرار گرفته که به قدیمی‌ترین محراب مسجد می‌رسد. طبق پژوهش‌ها و گزارشات این شبستان قدیمی‌ترین قسمت مسجد است. ضمناً این کتیبه بر روی گچ و با خط ثلث زیبا و تزیینات کشیده شده است، آن هم در دورانی که مثل امروزه رنگ‌ها به وفور وجود نداشتند. کتیبه‌ی مذکور در زیر یک طاق مرتفع نگاهشته و نقاشی شده و زحمت زیادی برای آن کشیده‌اند، اما متن آن غیرمعمول و غیر متداول است.

بنابراین طبق پژوهش، پیشنهاد و روشن می‌گردد که این کتیبه راجع به معماری هشتی ورودی، سرعت ساخت هشتی و تاریخ ساخت یا مرمت‌هایی اشاره نماید که تاکنون در گاهنگاری تاریخی مسجد به آن اشاره نشده است.

تشکر و قدردانی

از جناب آقای دکتر امیر حسین حکمت‌نیا و سرکار خانم منا قربانی، بابت کمک در پژوهش‌ها کمال تشکر را دارم.

منابع

۱. ابن بلخی (۱۳۴۳)، «فارسانامه»، به کوشش علی‌نقی بهروزی، شیراز.
۲. بهروزی، علی‌نقی (۱۳۴۹)، تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق، انتشارات اداره‌ی کل فرهنگ و هنر استان فارس.
۳. بیضاوی، قاضی نصرالدین (۱۲۹۷)، نظام التواریخ، چاپ سنگی، هند.
۴. دلشاد، فاطمه (۱۴۰۰)، مسجد جامع عتیق و خدایخانه شیراز و جایگاه آن در توسعه گردشگری مذهبی (تاریخ، هنر، معماری)، چاپ اول، شیراز، نشر سیوند با همکاری سازمان فرهنگی، اجتماعی و ورزشی شهرداری شیراز.
۵. زرکوب شیرازی، ابوالعباس (۱۳۳۵)، شیرازنامه، ویرایش بهمن کریمی، تهران.
۶. صحراگرد، مهدی؛ شیرازی، علی اصغر (۱۳۸۹)، تاثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهار تا نهم هجری.
۷. قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۰)، مجموعه مقالات خوشنویسی مکتب شیراز، انتشارات موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن، تهران.
۸. میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق (۱۳۸۷)، کتیبه‌های یادمانی فارس، بناهای قرن هفتم تا دهم هجری، نشر شادرنگ.